

doi.org/10.31392/UDU-nc.series14.2024.31.11

УДК 378.017.147:786.2

Заря Л. О.¹

Формування свідомого ставлення майбутніх учителів музичного мистецтва до занять на фортепіано

Головний акцент у розкритті можливостей свідомого відношення майбутніх учителів музичного мистецтва до занять на фортепіано робиться на філософсько-психологічній складовій. Узагальнено емпіричні і спеціальні дані щодо дослідження сутності свідомості (спрямованості психічної активності індивіда). Складовими структури формування свідомого ставлення здобувачів музичної освіти є інтереси до певних фортепіанних творів, уподобання рідних, друзів та знайомих. Послідовне формування свідомого ставлення до фортепіанних уроків здійснюється за допомогою педагогічного процесу у навчальних закладах, у сім'ї, і має значення сприйняття навколишньої музики. Свідоме ставлення здобувачів освіти до фортепіанних занять пов'язується з мотивацією, інтересом, бажанням та особистісними переконаннями. Допомогатиме впевненість у виконавських можливостях, з опорою на знання з методики. Свідомість студентів активізується, коли виникає бажання зіграти за фортепіано конкретний музичний твір.

Ключові слова: здобувач освіти, свідомість, фортепіанні уроки, формування, розвиток.

Зміни, що відбуваються в соціально-економічному житті та науці нашої держави, значною мірою торкаються системи музично-педагогічної освіти. З особливою гостротою постають питання фахової підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва, яка має спиратися на вітчизняну та світову музичну спадщину. Зміст музичної освіти в педагогічних закладах освіти зорієнтований на досягнення педагогічно доцільної системи музичних знань, умінь та навичок гри на фортепіано в єдності з досвідом музично-творчої діяльності; пізнання закономірностей розвитку музичного мистецтва на основі жанрової та стильової природи музики.

Сучасні науковці відмічають, що наразі актуальним є проблема формування свідомості людини, а в нашому дослідженні – здобувачів освіти щодо занять на фортепіано. Для професійної досконалості майбутнім учителям музичного мистецтва необхідні свідомі вміння, прийоми гри на фортепіано, за допомогою яких майбутні фахівці зможуть якісно проводити свої заняття.

Підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва до усвідомленої виконавської діяльності дуже важлива тому, що вона ідентично визначає якість подальшої професійної роботи. Свідоме ставлення до своєї самостійної роботи на фортепіано також допоможе зрозуміти напрям подальшої роботи. Завдяки сформованого свідомого ставлення до гри на фортепіано з'явиться змога напрацювати нові, ефективніші методи навчання і виховання своїх учнів.

Дослідження даної проблеми здійснено за допомогою вивчення науково-теоретичних джерел, методу теоретичного рівня: аналізу, синтезу поглядів, абстрагування (уявне виділення будь-яких істотних властивостей розглянутої проблеми), узагальнення (встановлення, об'єднання властивостей), індукції

¹ Заря Лариса Олександрівна, «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.
<https://orcid.org/0000-0001-5316-463X>

(побудові загального висновку на основі певних наукових окремих фактів), використанні науково-популярної літератури.

Поняття свідомість виявляє спрямованість психічної активності індивіда. Будучи науковим інтересом, змістовність свідомості весь час розглядається різними науками, що породжує різноманітні тлумачення та різні погляди на їх аспекти. Це відбивається у філософській, психологічній, фізіологічній, психіатричній літературі, виданої у нашій країні і за кордоном. Сутнісна характеристика свідомості розчиняється у розмаїтті суперечливих моделей, методичних і теоретичних побудов.

Інтерес до проблем свідомості має досить поважну історію. Уперше об'єктом вивчення поняття «свідомість» відбувається у Новий час в концепціях філософів Р. Декарта, Б. Спінози, Д. Локка, Г. Лейбніца і Д. Юма. Так, Р. Декарт, зокрема, вважав, що кожен набуває свідомості, ґрунтуючись на досвіді свого власного існування. Г. Лейбніц трактував свідомість з огляду на її рефлексивну спрямованість на суб'єкт терміном «apperception», розуміючи його як усвідомлення людиною своїх відчуттів й прагнень. Рівні свідомості, локалізації психічних функцій в головному мозку в міру формування психічної зрілості людини, ступені психічного розвитку дитини досліджували психологи К. Бюлер, А. Валлон, А. Люблінська, В. Мухіна, Д. Ельконін.

Психологічна проблема виникнення свідомості розглядалася у працях психологів Е. Еріксона, О. Дусавицького (розвиток особистості). Аналіз наукових джерел показав, що проблема розвитку свідомості також представлена в працях учених Ж. Піаже (стадії розвитку дитини), А. Валлона, М. Кечкі (психічний розвиток дитини). Дослідниками пропонувалися різні шляхи розвитку свідомості: за допомогою мови (О. Потебня, О. Спіркін, М. Кечкі), мови і мислення (Ж. Піаже), мотивації (У. Джеймс) с'їмі та педагогічного впливу (В. Сухомлинський, М. Савчин), за допомогою духовного життя (К. Гросс), рефлексивну спрямованість, усвідомлення своїх відчуттів й прагнень (Г. Лейбніц), закономірностей розвитку самосвідомості (М. Боришевський, П. Чамата та ін.). Основою дослідження науковців свідомості стали: стадії психічного розвитку особистості, усвідомлення своїх відчуттів й прагнень.

Незважаючи на досить великий дослідницький інтерес до проблеми свідомості, аспекти питання щодо свідомого ставлення здобувачів освіти до занять на фортепіано залишаються недостатньо вивченими та проаналізованими. У зв'язку з цим значно актуалізується потреба в дослідженні теорії і методики формування у майбутніх учителів музичного мистецтва (студентів-здобувачів освіти) свідомого ставлення до занять на фортепіано як важливого чинника розвитку особистості майбутнього професіонала. Актуальність даного дослідження обумовлена значущістю і недостатньою розробленістю зазначеної проблеми.

Розглянемо, що є важливим для формування свідомості здобувачів освіти відповідно до нашого дослідження. Різноманітність точок зору на природу свідомості, сформульованих дослідниками і вченими впродовж історичного розвитку дуже велика. Дослідження показало, що існує ряд наукових дисциплін, релевантних філософії свідомості. До таких дисциплін відносяться біологія, інформатика, кібернетика, лінгвістика, психологія і педагогіка. Уперше об'єктом вивчення свідомість постає в концепціях філософів Р. Декарта (1596-1650), Б. Спінози (1632-1677), Д. Локка (1632-1704), Г. Лейбніца (1646-1716), Д. Юма

(1711-1776). Для нашого дослідження цікавими є думки філософа Р. Декарта, який вважав, що кожен набуває свідомості, ґрунтуючись на досвіді свого власного існування. Німецький вчений В. Лейбніц характеризував свідомість з огляду на її рефлексивну спрямованість на суб'єкт і визначав терміном «апперцепція», котрий розумів як усвідомлення людиною своїх відчуттів й прагнень.

Вагомий внесок в філософію свідомості внесли вчені аналітичної філософії, головним чином в англомовних країнах. Їх характерною особливістю була відмова від психофізичної проблеми як головного напрямку дослідження. Більшість з цих традицій, таких як феноменологія або екзистенціалізм, припускали безпосередній аналіз свідомості, оскільки вона дана нам у досвіді. Матеріалісти стверджують, що усе що існує – є фізичною реальністю. На думку матеріалістів, свідомість – це не що інакше як фізичні процеси у мозку людини. Такої думки дотримуються і деякі сучасні науковці (Д. Сепетій), зауважуючи, що свідомість – це процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини. Дуалісти вказують, що свідомість (дух) існує поряд з матеріальним світом. Вони стверджують, що свідомість – це щось нефізичне, тому називають душею. Також близькою є думка Д. Сепетія, стосовно того, що «розвиток свідомості виявляється процесом, який вимагає сторонньої допомоги» [11, с. 2-6, 15-16].

У ХХ столітті одним з головних представників екзистенціалізму був французький філософ Жан-Поль Сартр, який акцентував увагу на унікальних переживаннях, в які занурена людська особистість, і на тому, як свідомість оперує цими переживаннями.

В останні десятиліття з'являються теорії, які постулюють необхідність конвергенції (от лат. *convergo* «зближую») всіх основних традицій вивчення філософії свідомості. Визначається, що складовими внутрішньої структури повсякденної свідомості виступають щоденні потреби, інтереси, система цінностей. Вони мають конкретно-соціальні, сьогочасні витоки свого походження. «До свідомості належать такі норми та зразки поведінки, звичаї, традиції, що мають як історичні, так і соціальні корені» [13, с. 17].

Імпонує висловлювання сучасного американського дослідника Роберта Орнштейна, що та частина психіки, де сходяться різні рішення, називається свідомістю. «Свідомість підключається, коли необхідно довільне, а не автоматичне керування ситуацією або втручання в його хід» [10, с. 301 – 305]. Близькою є думка психолога С. Рубінштейна, який зазначав наступне: «по суті свідомість – завжди є усвідомлення людиною того, що знаходиться поза ним, яке в процесі усвідомлення трансформується і виступає у вигляді відчуття, думок, відношення суб'єкта до об'єктивної реальності. Свідомість завжди передбачає пізнавальне ставлення до предмету, що знаходиться поза свідомістю» [7, с. 48].

Погоджуємося з дослідником та філософом П. Шухланд, який стверджував, що «свідомість залежна від інтроспективних та фізичних станів мозку людини» [16, с. 125]. Психолог Д. Сепетій виділив три основні чинники, які утворюють свідомість: чуттєву тканину (як і що відчуває людина), значення в житті (усвідомлення свого буття) і сенс (підключення до важливості). Він вказав, що свідомість формується в результаті розв'язання двох задач рефлексивної роботи свідомості, спрямованої на життєвий світ. До них належать: відчуття, емоції,

мислення, бажання, усвідомлення, у звичайних смислах повсякденного мовлення – як особистого суб'єктивного «виміру» людини.

Сучасний австралійський філософ Д. Чалмерс вважає, що «складовими внутрішньої структури повсякденної свідомості виступають щоденні потреби, інтереси, система цінностей. Вони мають конкретно-соціальні, сьогочасні витoki свого походження. До свідомості належать такі норми та зразки поведінки, звичаї, традиції, що мають як історичні, так і соціальні корені» [17, с. 14-17].

У цьому плані цікавим є вислів вченої Н. Гузій щодо майбутнього вчителя музичного мистецтва (здобувача освіти). Вона вважає, що психолого-педагогічну підготовку вчителя потрібно розглядати у єдності професійних знань, педагогічних здібностей та педагогічної техніки. Особистість розглядається єдиним цілісним утворенням, в якому має значне мотивація, ідейна спрямованість (світогляд, соціальні потреби, моральні та ціннісні орієнтації); фахова, пізнавальна спрямованість (наукова ерудиція, духовні, насамперед, пізнавальні потреби та інтереси тощо). Треба додати, що «для здобувачів освіти мають бути необхідні і пізнавальні потреби вивчити (може підібрати улюблені дитячі пісні) та виконати музичні твори на фортепіано. Саме вміння добре виконувати музичні твори і є педагогічною технікою» [2, с. 150]. Безумовно, складовими структури формування свідомого ставлення здобувачів освіти до занять на фортепіано весь час виступають інтереси до певних музичних творів, які засновані на уподобаннях рідних, друзів та знайомих. Тобто, інтерес виникає передусім до тієї музики, яка подобається оточуючим.

Потрібно додати, що науковці виявили, що у людини є здатність сприймати саме ту музику, яка їм емоційно співзвучна. Тому у здобувачів освіти може бути вибірко́вий інтерес до окремої музики. При планомірному формуванні інтересу до музики емоційно-пізнавальне переживання (загальний епізодичний інтерес) може перейти у стадію емоційно-пізнавального ставлення (стійкого інтересу), допитливості, яке пов'язане з позитивними емоціями. У такому разі з'являється емоційно-пізнавальне ставлення до музики, бажання вивчити або підібрати цей твір на фортепіано. «Розвиток активного, творчого мислення здобувачів освіти пов'язано з умінням орієнтуватися на інструменті, з тим, як він стежить за грою на фортепіано, а після натиснення клавіші прислуховується до звучання інструмента» [5 с. 84].

Можна також відзначити, що багаторазово почута музика мимоволі запам'ятовується, а потім природним чином викликає інтерес і бажання виконати її для рідних, друзів і близьких людей. Справедливо відзначила А. Сівцова, що «існує багато жанрів, видів музики, кожний слухач обирає свій, котрий підходить до стану душі. Хтось для себе обрав класику, а хтось – фолк або джаз і так далі. Всі ми різні, скільки людей на Землі – стільки і смаків. Деякі вчені довели, якщо мати в час вагітності буде слухати класичну музику, дитина буде спокійною і буде мати менше проблем у житті. Деякі люди говорять: яку музику слухаєш – такий в тебе стан душі» [8 с. 87]. Можна додати, що музика має великий вплив на психологічний стан людини, її бажання радіти чи сумувати, бути бадьорим чи розслабитися, прокидатися чи засинати і так далі. Якщо майбутні вчителі музичного мистецтва не будуть розуміти можливості своєї гри на фортепіано, не вмітимуть свідомо і вільно грати на фортепіано, вчити своїх учнів, то в майбутньому результати старань будуть незначними.

У майбутніх вчителів музичного мистецтва професійні вміння і навички гри на фортепіано розвиваються під час навчання, самостійної роботи на фортепіано та проходження практичних занять в закладах загальної та дошкільної освіти. Здобувачі освіти мають знати про те, яку перевагу дасть оволодіння бажаними навичками й уміннями гри на фортепіано – вони мають весь час усвідомлювати переваги своїх самостійних занять на фортепіано.

Виконавський досвід майбутнього вчителя музичного мистецтва вимагає формування виконавських умінь та навичок, які стануть у нагоді та зможуть забезпечити успішність професійної діяльності. Від умінь та навичок, набутих здобувачами освіти на заняттях з фортепіано, залежить продуктивність їх свідомої й самостійної роботи з учнями на заняттях з практики. Безумовно, для досягнення бажаних результатів гри на фортепіано від здобувача освіти потрібно буде терпіння та посидючість.

Отже, на основі вище викладеного виконаний аналіз досліджень у філософсько-психологічному та педагогічному аспекті показав, що свідомість формується в основному на основі мотивації, педагогічного впливу, сім'ї, діяльності, духовного життя, рефлексивної спрямованості, усвідомленні прагнень й почуттів, розумових дій та уваги. Свідомість підключається, коли для здобувачів освіти інформація має особливе значення, вона цікавить і тому з'являється бажання розуміти та знати. Вона, будучи діяльністю розуму, може допомогти усвідомленню здобувачем освіти своєї індивідуальності, своїх поглядів, бажань, відношень, власної суб'єктивної, фізичної, психічної, моральної, навчальної, духовної, соціальної реальності.

Зазначимо, що свідоме ставлення здобувачів освіти до занять на фортепіано залежить від мотивації та інтересу до виконання музичних творів, збагаченні суджень та висновків щодо уподобань, пов'язаних з емоціями й почуттями, впевненості у своїх діях, цінностях та бажаннях. Як було вказано, «майбутня фахова діяльність вчителя музичного мистецтва визначається як творча і завданням викладача фортепіано стає знайти для здобувачів освіти шляхи для самоактуалізації, самопізнання та самовдосконалення. Потребою в самоактуалізації особистості є її бажання стати тим, ким вона може стати» [12 с. 73].

Процес навчання гри на фортепіано ставить здобувача освіти в умови, що вимагають від нього постійних занять у довільній (усвідомленій й цілеспрямованій) увазі, вольових зусиль для зосередження. «Довільна увага розвивається разом із розвитком мотивів навчання, усвідомлення своєї відповідальності за успіх навчальної діяльності. На цій основі у здобувачів освіти розвивається вміння організувати й регулювати свою увагу, свідомо керувати нею. Тоді з'являється свідоме відношення до своїх дій» [2, с. 150].

Науковець І. Коваленко також визначає, що завдання викладачів вищих закладів полягає в тому, щоб залучити майбутнього вчителя музичного мистецтва до активної, творчої виконавської діяльності. «Виконавська підготовка здобувачів освіти з позицій діяльнісного підходу має бути спрямована на набуття певних фахових знань, умінь, навичок, формування професійно-значущих якостей, необхідних для майбутнього вчителя музичного мистецтва» [8 с. 71]. Також зрозуміло, що саме викладач фортепіано несе відповідальність за інтелектуальний розвиток свідомості майбутнього вчителя мистецтва. Тому він має виконувати головну роль в організації свідомих занять здобувачів освіти на фортепіано

протягом навчання гри на фортепіано; формувати інтерес до певних музичних творів; сприяти самостійним заняттям; спрямовувати, підтримувати та допомагати здобувачам освіти розуміти особливості стилів та жанрів музики.

Для того, щоб здобувачі освіти навчилися грати яскраво, образно, емоційно, дохідливо, мати постійний контакт з учнями, їм необхідно знати особливості методики навчання гри на фортепіано. Вони мають знати, що саме їм може допомогти, або що може заважати більш ефективному досягненню знань, умінь і навичок гри на фортепіано. Лише свідоме розуміння набуття виконавського досвіду, змісту фортепіанної майстерності може стати підґрунтям якісної підготовки, виконавського досвіду вчителів музичного мистецтва. Практика показує, що знання змісту та особливостей фортепіано, особливостей та фізіології піаністичного апарату, особливості вмінь та навичок гри на фортепіано допомагають здобувачам освіти всебічно усвідомлено вивчати та об'єктивно оцінювати свої індивідуальні можливості (з урахуванням різного рівня музичної підготовки та психофізіологічних даних), диференційовано, творчо ставитись до гри на фортепіано. Дослідження показало, що свідоме ставлення здобувачів освіти до занять на фортепіано має бути засновано мотивацією, інтересом, бажанням та переконанням, знаннями методики доцільних занять на фортепіано. У основі цього має бути впевненість у своїх виконавських можливостях, засноване на усвідомленні своїх технічних можливостях, почуттів та бажань. Зазначимо, що свідомість студентів активізується, коли музичний твір викликає бажання виконати його на фортепіано.

Як було відзначено, «Здобувачі освіти за час навчання мають закріпити: деякі основні вміння теоретичного осмислення твору; зупинки уваги на окремих елементах музичної тканини (послухати звучання мелодії, підголосків, пов'язуючи епізоди); постійного вислуховування музичного твору у своєму виконанні, (усвідомлювати при цьому інтонаційні звороти); відчувати й розуміти процес розвитку музичної думки; враховувати та виконувати всі елементи виразності; свідомо та уважно охоплювати всі побудови твору; звертати увагу на кульмінацію і цезури, темпові й динамічні фарби; показувати образний зміст музичного твору». [5, с. 67-72]. Дослідження також показало, свідомому виконанню творів на фортепіано, формуванню інтересу до музики, спрямовуванню уваги здобувачів освіти до способів вираження змісту музичного твору, можуть допомогти виклик відповідних почуттів, зв'язаних із образним змістом музичного твору.

Література:

1. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608.
2. Гузій Н.В. Педагогічний професіоналізм: історикометодологічні та теоретичні аспекти: Монографія. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова. 2004. 243
3. Долинська, З.В., Скрипченко О.В., Огороднийчук Л.В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Вид. 2-ге. Київ : Каравелла, 2007. 344.
4. Заря Л.О. Наукові записки кафедри педагогіки Випуск XXXIX. Харків, 2016. 227
5. Заря Л.О. Шляхи навчання гри на фортепіано в педагогічних закладах освіти Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка». № 44. Дрогобицький ДПУ, 2021. С. 67-72
6. Куліш Н.М. Розвиток самосвідомості обдарованих дітей у спільній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. псих. наук. Київ, 2003.
7. Люблінська Г.О. Дитяча психологія. Київ: Вища шк., 1974, 356.

8. Менсое Л., Коваленко І. Теоретичні засади підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до виконавської діяльності. Вища освіта у міждисциплінарному вимірі: від традицій до інновацій. Збірник наукових праць. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2020. 114
9. Орнштейн Роберт «Эволюция сознания», Каліфорнія, 2015. 382
10. Павелкін Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2004. 248.
11. Сепетий Д.П. Свідомість як суб'єктивність: Таємниця Я. Запоріжжя: ДМУ, 2011. 256.
12. Сівцова А. Залучення особистості до музичної культури засобами музичного мистецтва. Вища освіта у міждисциплінарному вимірі: від традицій до інновацій. Збірник наукових праць. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2020. 114
13. Формування національної самосвідомості: історія, культура, мова, педагогік: монографія. Донецьк: Ноулідж, 2013. 201.
14. Churchland P. Matter and Consciousness. – Cambridge, MA: MIT Press, 1984 Dennett D. Consciousness Explained. Toronto: Little, Brown, 1991. 512.
15. Mc Ginn C. Consciousness and space // Journal of Consciousness Studies, 2, 1995. 220-230.
16. Chalmers D. What is the Unity of Consciousness? // Cleeremans A. (ed.), The Unity of Consciousness: Binding, Integration, Dissociation. Oxford University Press, 2003, 1-41
17. Levine J. Purple Haze: The Haze: The Puzzle of Consciousness/ Oxford University Press, 2003.

ZARIA Larysa.

Formation of a conscious attitude of future musical art teachers to piano classes.

The article summarizes some empirical and special studies by philosophers, psychologists, teachers and scientists of the essence of consciousness (directions of human mental activity). The purpose of this study is to identify the possibilities of a conscious attitude of future music teachers (students) to piano lessons. This study is based on revealing the philosophical and psychological essence of human consciousness. It is indicated that the consistent formation of students' conscious attitude towards piano lessons is carried out through consistent training and independent study of musical works. As a result of the research, the author comes to the conclusion that the factor in students' conscious attitude towards piano lessons is their interest in certain musical works, based on the preferences of relatives, friends and acquaintances. Students' consciousness is activated when a piece of music evokes a desire to perform it on the piano. Students' consciousness is activated when a piece of music makes them want to play the piano. This will be helped by confidence in your performing abilities and self-affirmation based on awareness of feelings and desires.

Keywords: psychology, consciousness, students, formation, development, interest, desire, piano lessons.

References:

1. Boryshevsky M.Y. Personality in the dimensions of self-consciousness: monograph. Sumy: Publishing House "Hellas", 2012. 608.
2. Guzii N.V. Pedagogical professionalism: historical and methodological theoretical aspects: Monograph. K.: NPU named after M.P. Dragomanova, 2004. 243
3. Dolynska, Z.V., Skrypchenko, O.V., and Ogorodniychuk, L.V. Age and pedagogical psychology: teaching. manual Kind. 2nd Kyiv: Caravella, 2007. 344.
4. Zaria L.O. Scientific notes of the Department of Pedagogy Issue XXIX. Kharkiv, 2016. 227
5. Zaria L.O. Ways of learning to play the piano in pedagogical institutions of education Humanities studies. "Pedagogy" series. No. 44. Drohobyskyi DPU, 2021. P. 67-72
6. Kulish N.M. Development of self-awareness of gifted children in joint activities: author's abstract of the Psychological Degree Candidate's. Kyiv, 2003.
7. Lublinska G.O. Children's psychology / G.O. Lublinska. Kyiv: Higher School, 1974. 356
8. Mensue L., Kovalenko I. Theoretical principles of preparation of future music teachers for performing activities. Higher education in an interdisciplinary dimension: from traditions to innovations. Collection of scientific papers. Izmail: RVV IDGU, 2020. 114

9. Ornstein Robert "Evolution of Consciousness", Length: 382 pages, Published on April 24, 2015. 301-305
10. Pavelkin R.V. Development of moral consciousness and self-consciousness
11. in childhood: monograph. Rivne: Volynsky Oberigy, 2004. 248.
12. Sepetiy D.P. Consciousness as subjectivity: The mystery of Ya. Zaporizhzhia: DMU, 2011. 256
13. Sivtsova A. Involvement of personality in musical culture by means of musical art Higher education in an interdisciplinary dimension: from traditions to innovations. Collection of scientific papers. Izmail: RVV IDGU, 2020. 114
14. Formation of national self-awareness: history, culture, language, pedagogy: monograph. Donetsk: Knowledge, 2013. 201
15. Churchland P. Matter and Consciousness. – Cambridge, MA:MIT Press, 1984 Dennett D. Consciousness Explained. Toronto: Little, Brown, 1991. 512
16. Mc Ginn C. Consciousness and space // Journal of Consciousness Studies, 2, 1995. P. 220-230
17. Chalmers D. What is the Unity of Consciousness? // Cleeremans A. (ed.), The Unity of Consciousness: Binding, Integration, Dissociation. Oxford University Press, 2003. P. 1-41
18. Levine J. Purple Haze: The Haze: The Puzzle of Consciousness/ Oxford University Press, 2003